

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η καταγωγή του Επιταφίου λόγου

Ο λόγος αυτός κατάγεται από το παλαιότατο έθιμο τού **θρήνου** των συγγενών γυναικών στην **πρόθεση** τού νεκρού που γινόταν στο σπίτι του. Οι θρήνοι αυτοί έμοιαζαν κάπως με τα νεώτερα μοιρολόγια. Φαίνεται ακολουθούσαν μια καθορισμένη τυπική δομή και έτσι είχαν κάποια ομοιότητα με τα κατοπινά **χορικά**, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από την ομηρική περιγραφή τού θρήνου τού Έκτορα (Ω, 747).

Σ' αυτόν άλλοι άρχιζαν τη θρηνοδία, κι ύστερα έβγαζαν στεναγμούς οι γυναίκες. Κατοπιν ξεσπούσε σε θρήνο η Ανδρομάχη κρατώντας το κεφάλι του Έκτορα. Μετά απ' αυτήν έβγαζαν πάλι στεναγμούς οι γυναίκες. Ύστερα ξεσπούσε σε θρήνο η Εκάβη. Τελευταία θρηνολόγησε η Ελένη μιλώντας με πολλή τέχνη και κατηγορώντας τον εαυτό της. **Σ' αυτόν ακριβώς το θρήνο τής Ελένης βρίσκουμε σε εμβρυακή ακόμη μορφή τον κατοπινό επιτάφιο έπαινο.** Σύμφωνα μ' αυτά, ο θρήνος, με απαραίτητο στοιχείο του τον αίνο, δηλαδή το εγκώμιο τού νεκρού, αποτελούσε μέρος από τις οφειλόμενες τιμές σ' αυτόν. Ακόμη πιο φανερή περίπτωση επικήδειου αίνου αναφέρει ο Πίνδαρος, όταν λέει για τον Άδραστο ότι θρηνούσε τον Αμφιάραο, που εξαφανίστηκε, όταν τελούσαν τις επικήδειες πυρές των νεκρών, παρομοιάζοντάς τον με το μάτι τής στρατιάς του:

«ποθώ της στρατιάς μου το μάτι, τον άντρα που ήταν και καλός μάντης και άξιος μαχητής»

(Πινδ. Ολυμπ. εις Αγησίαν τον Συρακ. στ. 15)

Η καθιέρωση τού θεσμού του επιταφίου επαίνου.

Στην Αθήνα για πρώτη φορά ο Επιτάφιος λόγος καθιερώθηκε ως απαραίτητο στοιχείο ενός ευρύτερου θεσμού, του «**Πάτριου νόμου**», που ονομαζόταν **Επιτάφια** ή **Ταφαί**. Η νεκρώσιμη αυτή τελετή είναι προπάντων γνωστή από την περιγραφή τού Θουκυδίδη (II,34) και γινόταν στο τριήμερο, 5 - 7 τού μήνα **Πυανεψιών** (15 Οκτωβρίου- 15 Νοεμβρίου), γιατί πιθανώς συσχετίστηκε με την εορτή **Πυανόψια** και **Απατούρια** προς τιμήν τού Απόλλωνα. Τα Απατούρια (από το: **ά(=αμα)+πατορια**) ήταν φρατρική δηλ. οικογενειακή μα συγχρόνως θρησκευτική και πολιτική εορτή των **απατόρων**, δηλ. των ομοπατόρων, των συγγενών. Φαίνεται ότι μέρος των τελετών αυτής τής εορτής αποτέλεσε αργότερα ο Επιτάφιος λόγος. Η ειδική τελετή που μέρος της ήταν αυτός ο λόγος περιγράφεται αναλυτικά από τον Θουκ. (II, 34). Ειδικότερα όσοι έπεφταν στο πεδίο τής μάχης το καλοκαίρι, που ήταν η κύρια εποχή των πολεμικών επιχειρήσεων, τούς έθαβαν συνήθως στον τόπο που σκοτώθηκαν σε πολυάνδρια και κατόπιν οι άλλες πόλεις, εκτός τής Αθήνας, μετακόμιζαν τα λείψανα ή τα κόκαλα των νεκρών και τα έθαβαν στους οικογενειακούς των τάφους στο πάτριο έδαφος. Στην Αθήνα όμως καθιερώθηκε με **πάτριον νόμο** επίσημη ταφή, που την οργάνωνε δηλαδή το κράτος, γιατί θεωρήθηκε ότι όσοι σκοτώνονταν στον πόλεμο, σκοτώνονταν για την πόλη κι επομένως ήταν νεκροί που ανήκαν όχι μόνο στους συγγενείς τους, αλλά στην ολότητα, την πολιτική κοινότητα.

Η πρώτη εισαγωγή και καθιέρωση τού θεσμού, που σύμφωνα μ' αυτόν «**δαί τούς ἐκ τῆς πόλεως ἀνηρημένους δημοσία ταφῆς ἀξιούν**», οφείλεται, όπως πληροφορεί ο Διογένης ο Λαέρτιος (Βίος Σόλωνος,55) στο Σόλωνα. Αυτός, εκτός από τις άλλες καθαριστικές για τη ζωή των Αθηναίων διατάξεις του, περιόρισε τις υπερβολικές τιμητικές εκδηλώσεις τῆς πόλης προς τούς αθλητές. Τον περιορισμό αυτό τον επέβαλε με το αιτιολογικό ότι τέτοιου είδους και τόσες τιμές θα ταίριαζαν μόνο προς τιμήν εκείνων που θυσιάστηκαν για την πόλη και που γι' αυτό εκείνη πολύ δικαιολογημένα αναλάμβανε με δικά της έξοδα και φροντίδα την ανατροφή των παιδιών τους.

Αλλά η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από ιστορικούς λόγους. Γιατί επί Σόλωνος θεσμοθετείται και τυπικά η κατάρρευση τού αριστοκρατικού πολιτεύματος και εγκαινιάζεται η πορεία προς την πλήρη διαμόρφωση τού δημοκρατικού πολιτεύματος που θα ολοκληρωθεί, αφού περάσει ένας αιώνας. Με τη μεταβολή αυτή προβάλλεται και αποβαίνει κύριος ρυθμιστικός παράγοντας τῆς δημόσιας ζωῆς στην Αθήνα ο δήμος. Η προβολή τού δήμου επί Σόλωνος επιφέρει την εμφάνιση και ανάπτυξη τῆς αντίληψης ότι το «**κύριο**» τού κράτους δηλαδή η κυριαρχική πηγή κάθε εξουσίας, είναι η ενιαία πολιτική κοινότητα που μέσα της συνυπάρχουν όλες οι μερίδες τού αθηναϊκού λαού ανεξάρτητα από την προηγούμενη κοινωνική και οικονομική κατανομή. Το προϊόν αυτής τῆς δημιουργικής συνύπαρξης λέγεται δήμος. Απ' αυτή τη μεγάλη κοινωνική και πολιτική μεταβολή αρχίζει ο μαρasmus ή η εκτόπιση ή και μεταμόρφωση πολλών παλιών φυλετικών θεσμών και τη θέση τους παίρνουν καινούριοι θεσμοί που κορυφώνονται στο θεσμό που ονομάστηκε **πόλη-κράτος**. Πρέπει όμως να προσεχτεί ιδιαίτερα στη φάση αυτών των μετασχηματισμών ότι με τη νίκη τού δήμου εναντίον τῆς αριστοκρατίας έρχεται μια ρήξη με το καθεστώς που δημιούργησε αυτή διαστρεβλώνοντας προς το συμφέρον της το προηγούμενο φυλετικό καθεστώς. Παράλληλα όμως ο δήμος αναβιώνει πολλές μορφές τού παλιού φυλετικού συστήματος. Γι' αυτό έγινε αγαπητό από το λαό. Η ίδια η δημοκρατική ισοπολιτεία είναι μια μορφή τῆς αναβιωμένης ισοπολιτείας τού γένους. Τέτοια αναβίωση είναι π.χ. η χρήση τού κλήρου σαν τρόπου εκλογῆς τῆς καινούριας Βουλῆς των Πεντακοσίων. **«Η χρήση τού κλήρου εξυπηρετούσε τον ίδιο σκοπό στο καινούριο δημοκρατικό πολίτευμα που εξυπηρετούσε αρχικά στη δημοκρατία τῆς πρωτόγονης φυλῆς. Προορισμός του ήταν να προστατεύσει την ισότητα. Η αρχαία δημοκρατία ήταν μια αναστροφή στη φυλετική δημοκρατία σε ανώτερο εξελιγμένο στάδιο» (G. Thomson).** Από την πλευρά αυτή ίσως πρέπει να κοιταχτεί και να ερμηνευτεί η μεταβίβαση τῆς αποκλειστικής φροντίδας τού Γένους για την ταφή των νεκρών στην ευθύνη τῆς πόλης-κράτους, όταν πρόκειται για νεκρούς που η τήρηση τού φυλετικού εθίμου παρουσίαζε πια σοβαρές πρακτικές δυσκολίες, γιατί σκοτώνονταν πολλές φορές μακριά από τις εστίες τους κι έπρεπε να προηγηθεί ομαδικός ενταφιασμός κ.α. **Παράλληλα όμως και μέσα στα πλαίσια αυτής τῆς μεταβολῆς αρχίζει να καλλιεργείται και να εμπεδώνεται με επίσημη θεσμοθέτηση η συνείδηση ότι, πέρα από τον οἶκο και το γένος, υπάρχει μια ευρύτερη εστία, ένας μεγαλύτερος οἶκος, η πόλη, και μέσα στους κόλπους της κυρίως ζουν, ανατρέφονται και επομένως σ' αυτήν ανήκουν ὅλοι, ανεξάρτητα από γένος, ως πολίτες. Η έννοια πολίτης γίνεται η κυρίαρχη ιδιότητα κάθε ανθρώπου.** Μέσα στην πόλη και κάτω από την επίδραση των θεσμών και τού πολιτεύματος της «**παιδεύονται**» οι πολίτες. Μια από τις πιο επιβλητικές εκδηλώσεις τῆς αρετῆς αυτής - με αριστοκρατική καταγωγή τῆς επικρατέστερης ερμηνείας της - είναι η ανδρεία στους πολεμικούς κινδύνους τῆς πατρίδας - πόλης και κορωνίδα της η θυσία τῆς ζωῆς.

Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η τελετή αυτή εξελίχτηκε σιγά-σιγά από ανοργάνωτο

έθιμο σε θεσμό σταθερό και επισημοποιήθηκε με κρατική καθιέρωση. Γινόταν κάθε χρόνο σαν πατριωτική τελετή και μνημόσυνο, είτε η πόλη βρισκόταν σε πόλεμο και επομένως υπήρχαν νεκροί για ενταφιασμό είτε όχι. Επιτάφιο λόγο εκφωνούσαν βέβαια μόνο εφόσον υπήρχαν νεκροί. Με τον καιρό, αργότερα, θεσπίστηκαν πλάι στις άλλες τιμητικές εκδηλώσεις στην τελετή αυτή και αγώνες γυμνικοί, ιππικοί, μουσικοί κτλ. και κατά τούς ελληνιστικούς χρόνους λαμπαδηδρομίες, οπλοδρομίες εφήβων κ.α.

Χώρος των δημόσιων ταφών

Μετά τούς περσικούς πολέμους σύμφωνα με βέβαιες πληροφορίες ορίστηκε ειδική επισημότετη θέση ταφής, το λεγόμενο δημόσιο σήμα στον έξω Κεραμεικό μπροστά στο Δίπυλο, στο δρόμο που οδηγούσε στην Ακαδήμεια. Τη θέση αυτή ονομάζει ο Θουκυδίδης **κάλλιστο προάστιο**. Εκεί, μπορούμε να πούμε, βρισκόταν το επίσημο μνημείο των προγόνων και λατρεία των προγόνων κατά κάποιον τρόπο ήταν τα **Επιτάφια** που γίνονταν με κρατική μέριμνα κάθε χρόνο. Ήταν, μ' άλλα λόγια, «**ένα είδος δημοκρατικού πανθέου**» ή οίκος αθανασίας τού όλου αθηναϊκού λαού. Εκεί μεταφέρονται από τα μέρη, που είχαν αρχικώς ταφεί, τα λείψανα των ηρώων τού απελευθερωτικού αγώνος πλην των Μαραθωνομάχων» (Ι. Συκουτρής).

Ειδικότερα, για την εξακρίβωση με βεβαιότητα τής θέσης τού **δημόσιου σήματος** μεταφέρουμε τα παρακάτω, σύμφωνα με τα τελευταία ανασκαφικά πορίσματα: «Μπροστά στο Δίπυλο, στον έξω Κεραμεικό γίνονταν κάθε χρόνο οι επίσημες τελετές προς τιμήν των νεκρών. Εδώ, κι από τις δυο πλευρές τού δρόμου, υπήρχαν **δημόσιοι τάφοι** αυτών που σκοτώθηκαν για την πόλη ή με άλλο τρόπο την ευεργέτησαν. Για τούς τάφους αυτούς κάνουν λόγο αρχαίοι συγγραφείς (βλ. Πaus. 1 29 κ.ά.). Σώθηκαν επίσης και επιτύμβιες επιγραφές. Έξω από το Δίπυλο, δεξιά, συναντούσε κανείς τον τάφο τού Περικλή. Αναφέρονται κι άλλα γνωστά ονόματα τού 5ου – 4ου αι. και κατοπινής εποχής και αρχαιότερα, όπως π.χ. ο τάφος των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα και ο τάφος του Κλεισθένη. Το πιο μεγάλο όμως και πιο ονομαστό μνημείο ήταν το «**δημόσιο σήμα**». Εκεί, σύμφωνα με τον «**πάτριον νόμο**», μεταφέρνανε κι απόθεταν, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, τα λείψανα αυτών που σκοτώθηκαν στους πολέμους για την πόλη. Ως τώρα έχει βρεθεί στη ΝΔ παρυφή τού δρόμου τού Κεραμεικού ο τάφος των Λακεδαιμονίων που σκοτώθηκαν το 403 π.Χ. στον Πειραιά, όπου είχαν πάρει μέρος στις εσωτερικές διαμάχες των Αθηναίων (Ο. Ohly - Ανασκαφή τού Κεραμεικού).

Η προσθήκη τού Επιταφίου λόγου στον πάτριον νόμο.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία τού Διόδωρου τού Σικελιώτη (XI 33,3), που θεωρείται βέβαιη, η προσθήκη αυτή έγινε από τούς χρόνους των περσικών πολέμων. Οπωσδήποτε ανέκαθεν η αρχαιότητα καταλόγιζε στους Αθηναίους την πατρότητα τού θεσμού τού επιταφίου επαίνου.

Σχετικά μ' αυτό είναι κατηγορηματικός ο Δημοσθένης :

«**μόνοι τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων ἐπὶ ταῖς τελευτήσασι δημοσία ποιούσι λόγους ἐπιταφίους, ἐν αἷς κοσμοῦσι τὰ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἔργα**» (Δημ. 20,141). Από τούς λόγους αυτούς οι περισσότεροι αυτοσχεδιάζονταν πρόχειρα τις τελευταίες μέρες

και δεν καταγράφονταν ακόμη κι από την εποχή τού πελοποννησιακού πολέμου, που καθιερώθηκε συστηματικότερα να δημοσιεύονται ρητορικοί λόγοι. Οι ομιλητές, προσωπικότητες που διακρίνονταν στην ενεργό πολιτική για «σύνεση και αξίωση» αναλάμβαναν με ανάθεση από τη Βουλή να εκφωνήσουν το λόγο. Δεν καταγράφανε τούς λόγους αυτούς όπως δεν καταγράφανε και τις άλλες δημηγορίες πολιτικού περιεχόμενου. Μόνο αν ο πολιτικός, που οριζόταν να μιλήσει, ήθελε να προβάλλει τον εαυτό του για τη ρητορική του τέχνη, όπως π.χ. ο Δημοσθένης και Υπερείδης, τότε προχωρούσε σε δημοσίευση τού λόγου του.

Το τυπικό διάγραμμα του επιταφίου λόγου.

Με την πολύχρονη παράδοση καθιερώθηκε ένα σταθερό τυπικό διάγραμμα και σύμφωνα μ' αυτό συντάσσονταν οι ρητορικοί λόγοι αυτού τού είδους. Από σεβασμό προς την παράδοση το τηρούσαν κατά κανόνα με ευλάβεια. Παρουσιάζονται όμως και κάποιες αποκλίσεις στις λεπτομέρειες τού διαγράμματος, μικρές ή μεγάλες, ανάλογα με το ρήτορα και την περίπτωση. Οι σοβαρότερες αποκλίσεις από το παραδοσιακό τυπικό εμφανίζονται στον Επιτάφιο τού Θουκυδίδη. Στο σύνολό τους όμως, όλοι οι Επιτάφιοι που διασώθηκαν, σπονδυλώνονται πάνω στον ακόλουθο τύπο:

1. Το προοίμιο.

Σ' αυτό ο ρήτορας κάνει λόγο για την καθιέρωση τού εθίμου των Επιτάφιων λόγων και υπογραμμίζει τη δυσκολία που συναντά στην πρόθεσή του να μπορέσει με την τέχνη του να πλέξει με λόγια εγκώμιο επάξιο με τα κατορθώματα των νεκρών. Αυτό αποτελεί ένα συνηθισμένο ρητορικό «κοινό τόπο», δηλαδή μια πάγια τυπική μέθοδο, για να αποσπάσει ο ρήτορας την ευμένεια των ακροατών.

2. Καταγωγή και πρόγονοι.

Αυτό το τμήμα περιλαμβάνει απαραίτητα τα παρακάτω ειδικότερα μέρη:

α. Το εγκώμιο τής αττικής γης και τής αυτοχθονίας των Αθηναίων. Τονίζεται εδώ το γεγονός ότι οι Αθηναίοι είναι γεννήματα - θρέμματα τής Αττικής γης. Η γη αυτή είναι μητέρα τους, γιατί σύμφωνα με τον παλιό και στέρεα εμπειρωμένο στη συνείδησή τους θρύλο, ξεπετάχτηκαν μέσα από τα σπλάχνα της και δεν αλλοιώθηκε από καμιά μεταγενέστερη επιμειξία η φυλετική τους καθαρότητα. Η ανδρεία επομένως των νεκρών είναι αποτέλεσμα «ευγένειας» και η υπεράσπιση τής πάτριας γης, ως τη θυσία τής ζωής, είναι αυτονόητη επιταγή, που μεταδίνεται από γενιά σε γενιά κι έχει την ίδια δύναμη, όπως όταν υπερασπίζεται κανείς τη μητέρα του.

β. Το εγκώμιο τού πολιτεύματος και των νόμων τής πόλης. Εδώ προβάλλεται, πλάι στην «ευγένεια» τού προηγούμενου εγκωμίου, ένας ακόμη σπουδαιότερος γενεσιουργός παράγοντας υψηλής αγωγής και πολεμικής αρετής των Αθηναίων, το πολίτευμα και οι νόμοι τους. Και τα δυο, πολίτευμα και νόμοι, εξαιρούνται ως συνειδητό περιβάλλον, που δημιούργησαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι και που παράλληλα με το φυσικό περιβάλλον, την αττική γη και το καθαρό αίμα τής αυτοχθονίας, συνιστούν ακόμη πιο σημαντικούς παιδευτικούς παράγοντες γιατί περιλαμβάνουν το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς, καθώς και τις πολιτιστικές ιδέες και αξίες. Σ' αυτές οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η ανδρεία στους πολεμικούς κινδύνους.

γ. *Το εγκώμιο τού πατριωτισμού τών Αθηναίων.* Περιγράφεται και εξυμνείται ο πατριωτισμός τους, όπως εκδηλώθηκε μέσα στην ιστορική διαδρομή τού παρελθόντος στα πολεμικά κατορθώματα των προγόνων. Στο τμήμα αυτό γινόταν μια επισκόπηση των λαμπρών πολεμικών άθλων τού παρελθόντος αρχίζοντας από τούς αρχαιότατους μυθικούς χρόνους και φτάνοντας στα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα. Η επισκόπηση αυτή που δεν έκανε διάκριση ανάμεσα στη μυθολογική παράδοση και τα ιστορικά γεγονότα, τυποποιήθηκε με τον καιρό έτσι που να επαναλαμβάνεται σ' όλους τούς Επιτάφιους, κατανεμημένη στερεότυπα στα παρακάτω κατά σειρά μέρη:

- Η απόκρουση από τον Ερεχθέα τής επιδρομής τού θράκα Εύμολπου.
- Η απόκρουση και εξόντωση των Αμαζόνων από το Θησέα.
- Η πολεμική επέμβαση των Αθηναίων εναντίον των Θηβαίων, μετά τον πόλεμο των Επτά επί Θήβας, γιατί, αντίθετα με τον πανελλήνιο άγραφο νόμο, αρνήθηκαν να παραδώσουν στους νικημένους Αργείους τού Άδραστου τούς νεκρούς τους, για να τούς θάψουν.
- Η φιλόανθρωπη και αφιλοκερδής προστασία των Αθηναίων προς τα παιδιά τού Ηρακλή, όταν ζήτησαν άσυλο σ' αυτούς, γιατί κινδύνευαν να θανατωθούν από τον Ευρυσθέα. Η προστασία αυτή ήταν παράτολμη γιατί μπορούσε να προκαλέσει μεγάλη πολεμική σύγκρουση με τον Ευρυσθέα.
- Η μεγάλη προσφορά των Αθηναίων για την ελευθερία των Ελλήνων στους περσικούς πολέμους που αποτελούσε το καύχημα τής πολεμικής ιστορίας τους.
- Οι πολεμικοί αγώνες των Αθηναίων στη διάρκεια τής λαμπρής πεντηκονταετίας (478 - 431 π.Χ.), η ίδρυση τής αθηναϊκής ηγεμονίας και η ελευθέρωση των Ελλήνων τής Μ. Ασίας από την υποταγή στους Πέρσες.
- Ο πελοποννησιακός πόλεμος με όλες τις εναλλαγές του, ως την τελική συντριβή τής πόλης και την αποκατάσταση τού δημοκρατικού πολιτεύματος από το Θρασύβουλο.
- Οι προκείμενοι νεκροί. Εγκωμιάζεται η αυτοθυσία τους, που υπαγορεύεται κυρίως από την πίστη στην ηρωική παράδοση των αθηναίων πολεμιστών και στα ιδανικά της αθηναϊκής πολιτικής που υλοποιούνται με τη θυσία για την ελευθερία και τη δόξα ολόκληρης της Ελλάδας.

3. Παραίνεση και παραμυθία.

Στο τμήμα αυτό ο ρήτορας απευθύνεται πρώτα προς τούς επιζώντες πατέρες και μητέρες των νεκρών, για να τούς παραμυθήσει, δηλ. να τούς παρηγορήσει κυρίως με την αποκάλυψη της βαθύτερης σκοπιμότητας της θυσίας αυτής, και τέλος στα παιδιά των νεκρών, με σκοπό την προτροπή, την παρακίνηση, δηλαδή με σκοπό να τούς υπομνήσει ότι κι αυτά πρέπει, όπως κι οι πατέρες τους, ν' ακολουθήσουν την προσταγή τού χρέους προς την πατρίδα, όπως κι η πατρίδα υπόσχεται, με το στόμα τού ρήτορα, ότι αναλαμβάνει να αντικαταστήσει τούς νεκρούς πατέρες δίνοντας προνόμια, χρηματικά επιδόματα κ.ά.

4. Επίλογος.

Με τον επίλογο γινόταν στερεότυπη πρόσκληση των συγγενών να προσφέρουν στους νεκρούς τις καθιερωμένες προσφορές και να τούς θρηνήσουν.

Οι Επιτάφιοι που διασώθηκαν

Από τούς Επιτάφιους λόγους που εκφωνήθηκαν και δημοσιεύθηκαν στην αρχαιότητα, διασώθηκαν πέντε και ένα απόσπασμα από Επιτάφιο τού Γοργία. **Απ' αυτούς οι δυο μονάχα εκφωνήθηκαν πραγματικά από το Δημοσθένη και τον Υπερείδη στον Κεραμεικό.** Οι υπόλοιποι είναι δημοσιεύματα που δίνουν μόνο την εντύπωση ότι εκφωνήθηκαν. Οι πέντε Επιτάφιοι που διασώθηκαν είναι με χρονολογική σειρά οι παρακάτω:

I. Ο Επιτάφιος στους πρώτους νεκρούς τού Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.) που ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι εκφωνήθηκε από τον Περικλή.

II. Απόσπασμα από Επιτάφιο τού Γοργία. Είναι ένα απόσπασμα Επιτάφιου λόγου που διασώθηκε από το Μάξιμο Πλανούδη. Συντάχθηκε από το σοφιστή Γοργία το Λεοντίνο, ως υπόδειγμα σύνταξης λόγων αυτού τού είδους. Σ' αυτόν ο Γοργίας εκθέτει την ανάγκη να συνεργαστούν οι δυο μεγάλες ελληνικές πόλεις, για να στραφούν εναντίον τού κοινού εχθρού, των Περσών.

III. Ο Επιτάφιος τού Λυσία προς τιμήν των Αθηναίων που σκοτώθηκαν το 392 π.Χ. στον Κορινθιακό πόλεμο κοντά στο Λέχαιο, πολεμώντας εναντίον των Σπαρτιατών. Το λόγο αυτό έγραψε ο Λυσίας με αμοιβή και είναι πιθανό ότι τον εκφώνησε ο Αρχίνος.

IV. Ο εικονικός επιτάφιος του Πλάτωνα που καταχωρίστηκε στο «Μενέξενό» του. Πρόκειται για έργο τού Πλάτωνα που επιδιώκει να μιμηθεί τα στερεότυπα σχήματα των επιτάφιων λόγων. Υποτίθεται ότι εκφωνήθηκε για τούς νεκρούς των πολεμικών συγκρούσεων που έγιναν πριν από την Ανταλκίδειο Ειρήνη (386 π.Χ.).

V. Ο επιτάφιος του Δημοσθένη για τούς νεκρούς της μάχης στη Χαιρώνεια. Η γνησιότητα τού κείμενου αυτού αμφισβητήθηκε πολύ, αλλά την υποστήριξε και τελικά την επέβαλε με την επιχειρηματολογία του ο έλληνας φιλόλογος Ι. Συκουτρής.

VI. Ο επιτάφιος του Υπερείδη. Απαγγέλθηκε το 322 π.Χ. για τούς νεκρούς Αθηναίους που σκοτώθηκαν στο Λαμιακό πόλεμο, εναντίον τού Αντίπατρου της Μακεδονίας.

Η ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

Στο πρόβλημα της πατρότητας του Επιταφίου οι γνώμες των φιλολόγων διαστανται.

Ορισμένοι υιοθετούν τη γνώμη ότι ο Θουκυδίδης άρχισε να γράφει το έργο του το **421 π.Χ.** με βάση τις σημειώσεις, που είχε κρατήσει από την αρχή του πολέμου πιστεύοντας ότι η Νικίειος ειρήνη θα έθετε τέρμα στον πόλεμο, αλλά μετά τη συνέχιση του πολέμου καταπιάστηκε και πάλι με την εκ νέου συγγραφή και την αναθεώρηση της ύλης του, μετά τη σικελική εκστρατεία και κυρίως μετά το 404 π.Χ., όταν έπεσε η Αθηναϊκή δημοκρατία.

Άλλοι υποστηρίζουν ότι για τον Θουκυδίδη ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν ενιαίο και αδιαίρετο ιστορικό γεγονός και ως τέτοιο το παρουσιάζει στο έργο του παρακολουθώντας όλες τις φάσεις του από την αρχή, οπότε συμμετείχε και ο ίδιος στα γεγονότα, και στη συνέχεια αποτραβηγμένος στη θρακικά κτήματά του, από όπου παρακολουθεί τον πόλεμο που διείδε ότι θα ήταν μεγάλος. Με το τέλος του πολέμου επιστρέφοντας στην ηττημένη πόλη του συνέχισε τη συγγραφή του. Μέσα στο έργο του εντάσσει και τις δημηγορίες του. Στα θέματα, που θέτουν γενικά οι δημηγορίες του Θουκυδίδη, εντάσσεται και ο Επιτάφιος του Περικλή, για τον οποίο όμως έχουν δημιουργηθεί, λόγω και της βαρύτητάς του, ειδικότερα φιλολογικά προβλήματα, το σπουδαιότερο από τα οποία είναι η πατρότητά του.

Ο Επιτάφιος που έχουμε είναι αυτός που εκφώνησε ο Περικλής και ως ποιο σημείο προσεγγίζει τα λεχθέντα από το ρήτορα; Μήπως δεν έχει αυτός καμιά σχέση με όσα είπε ο Περικλής, αλλά είναι ένας ύμνος της Αθήνας και της αθηναϊκής δημοκρατίας, που έγραψε ο Θουκυδίδης μετά το 404 π.Χ., και επομένως δεν έχει καμιά σχέση, παρά μόνο εκείνη της αφετηρίας, με το λόγο που εκφώνησε ο Περικλής το 431 π.Χ. προς τιμή των ολίγων νεκρών του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου;

Οι γνώμες και οι τοποθετήσεις των επιστημόνων διχάζονται. Σήμερα η θέση της έρευνας πάνω στο πρόβλημα είναι μάλλον συμβιβαστική και κλίνει περισσότερο στην παραδοχή ότι ο λόγος είναι του Περικλή με όλα τα συναφή φιλολογικά προβλήματα που δημιουργεί.

Ας δούμε όμως με συντομία τις αντικρουόμενες θέσεις. Τα επιχειρήματα αυτών που θεωρούν τον **Επιτάφιο** στο σύνολό του ως έργο του Θουκυδίδη είναι:

- 1) Ο **Επιτάφιος** δεν έχει παρά ελάχιστη σχέση με τα ιστορικά γεγονότα που τον πλαισιώνουν.
- 2) Είναι εγκώμιο της πόλης πιο πολύ παρά των νεκρών.
- 3) Οι λίγοι νεκροί μαχητές του πρώτου έτους του πολέμου δεν δικαιολογούν ένα τέτοιο εγκώμιο, στο οποίο δεν γίνεται αναφορά σε κανένα σπουδαίο πολεμικό έργο και μόνο ελάχιστες νύξεις γίνονται για τις πολεμικές διαφορές με τη Σπάρτη.
- 4) Ενώ μνεία απλή γίνεται μόνο για την προσφορά των προγόνων, των πατέρων και για την αυτοχθονία, εγκωμιάζονται αντίθετα οι σύγχρονοι με ιδιαίτερη έμφαση.
- 5) Στο προοίμιο οι ακροατές χωρίζονται σε ευμενείς και σε μη, κάτι που ασκεί αρνητική επίδραση σ' αυτούς από ψυχολογική άποψη.
- 6) Οι νεκροί παρουσιάζονται περισσότερο ως ηττημένοι παρά ως νικητές.

7) Ο Περικλής, ο σύζυγος της Ασπασίας, δεν ήταν δυνατό να συμβουλευεί τις χήρες να περιορισθούν στο γυναικωνίτη.

8) Από τον **Επιτάφιο** λείπει το εγκώμιο των δημοσίων κτισμάτων.

9) Απουσιάζει από τον **Επιτάφιο** η μνεία του «θεού», όταν γίνεται αναφορά στην τύχη και στους παράγοντες του ιστορικού γίνεσθαι.

10) Στο **43,1** βρίσκουν αντίφαση ανάμεσα στο γενναίο φρόνημα και στην ελπίδα για σωτηρία.

Τα επιχειρήματα αυτών που υιοθετούν την αυθεντικότητα του Επιταφίου είναι τα εξής:

1) Ο λόγος μπορεί να μην είναι αποκλειστικά στη μορφή που μας σώζεται αυτός που εκφώνησε ο Περικλής. Σε σημαντικό βαθμό όμως βρίσκεται πολύ κοντά σ' όσα είπε ο ρήτορας. Ήταν τούτο δυνατό για τον Θουκυδίδη, που άκουσε μάλλον ο ίδιος το λόγο και έδειξε ενδιαφέρον γι' αυτόν.

2) Με την αρχή του πολέμου, για τον οποίο, όπως και ο Θουκυδίδης, ο Περικλής με τη διορατικότητά του προέβλεπε ότι θα ήταν μεγάλος, έπρεπε να τονωθεί το φρόνημα των Αθηναίων και η πίστη στη νίκη. Γι' αυτό, τιμώντας έστω και τους λίγους νεκρούς του πολέμου, ο υπεύθυνος πολιτικός άνδρας απευθύνει στους συμπολίτες του τη διακήρυξή του, στις αρχές της οποίας στηρίζει την πίστη του στην πολεμική επικράτηση της πόλης του. Σ' αυτό οφείλεται και η διαφορά του **Επιταφίου** από τις άλλες δημηγορίες. **Είναι ένας λόγος επιδεικτικός και όχι συμβουλευτικός.** Ως επιτάφιος λόγος δεν έχει άμεση σχέση με τα ιστορικά γεγονότα, στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται, γι' αυτό και φαίνεται αυτοτελής.

3) Ο Περικλής δικαιολογεί ο ίδιος την απλή αναφορά του στο μυθικό και προγονικό παρελθόν, θέμα εξαντλημένο. Καινοτομώντας εγκωμιάζει, το έργο της σύγχρονης γενιάς και την πόλη στην παρούσα ιστορική σημασία της σ' όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

4) Η αναδρομή στην αυτοχθονία των Αθηναίων θα ήταν αφυκολόγητη, τη στιγμή που μαζί με τους Αθηναίους πολίτες μάχονταν και οι μέτοικοι, τους οποίους εγκωμιάζει και ο Λυσίας (Επίτ. 61-66).

5) Ο χωρισμός των ακροατών στο προοίμιο σε δύο κατηγορίες έχει και την ψυχολογική του βάση, επειδή πράγματι ο άνθρωπος δυσπιστεί σ' ό,τι υπερβαίνει τις δυνάμεις του, αλλά στηρίζεται και στα πράγματα, επειδή υπήρχαν ακροατές, που λόγω φύλου και λόγω ηλικίας δεν είχαν συμμετάσχει στα γεγονότα του πολέμου.

6) Εξαίροντας ο ρήτορας το μεγαλείο της Αθήνας προβάλλει στους ακροατές ως πρότυπα αρετής τους νεκρούς, που θυσιάστηκαν για μια τέτοια πατρίδα. Δεν ήταν αναγκαία η αναφορά σε συγκεκριμένες μάχες, όπως απαιτούν όσοι έχουν αντίθετη άποψη.

7) Στο **43,1** δεν έχουμε αντίφαση ανάμεσα στο γενναίο φρόνημα και στην ελπίδα για τη σωτηρία, αλλά προσπάθεια του ρήτορα να συνδυάσει τις δύο ψυχικές καταστάσεις την ώρα της μάχης.

8) Όσα λέγει για τις χήρες ο Περικλής απηχούν τις αντιλήψεις της εποχής του και των πιο συντηρητικών, που είχε χρέος να τις σέβεται εκείνη την ώρα ως ηγέτης, ανεξάρτητα από την περίπτωση του ως συζύγου, που υπαινικτικά φαίνεται να διαμαρτύρεται για τις άδικες επικρίσεις σε βάρος της συζύγου του Ασπασίας.

9) Η παράλειψη της αναφοράς στα δημόσια κτίσματα, που μπορεί να οφείλεται και σε έκπτωση κάποιων στίχων, ίσως είναι και σκόπιμη, για να μην προκαλέσει εκείνη την ώρα όσους καταλόγιζαν στο δημιουργό της Ακρόπολης κατασπατάληση του συμμαχικού χρήματος και για να μη θεωρηθεί το εγκώμιό του για τα δημόσια κτίσματα ως αυτοέπαινος του ρήτορα.

10) Παρά το χαρακτηρισμό που αποδίδεται ήδη από την αρχαιότητα στον Θουκυδίδη ως «*ἡρέμα ἄθεον*» (Μαρκελλ. 22), ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Περικλής «*ἀεὶ πρὸς τὸ βῆμα βαδίζων εὔχετο ταῖς θεαῖς μηδέ ρῆμα μηδὲν ἔμπροσθεν ἄκοντος αὐτοῦ πρὸς τὴν προκειμένην χρεῖαν ἀνάρμοστον*» (Περ. 8, 6). Για τον Θουκυδίδη πάντως ο πόλεμος είναι «*ἔργον*» ανθρώπων και όχι και των θεῶν.

Η θέση της έρευνας σήμερα είναι ότι ο Επιτάφιος έχει άμεση σχέση με όσα είπε ο Περικλής το 431 π.Χ. Δεν έχει σημασία αν ο Θουκυδίδης τον έγραψε μετά το 404 π.Χ. προσαρμόζοντάς τον στην όλη σύνθεση του έργου του. Όταν λέγει ο ιστορικός στο εισαγωγικό κεφάλαιο (34, 7): «*καὶ διὰ παντός τοῦ πολέμου, ὁπότε ξυμβαίη αὐταῖς, ἐχρῶντο τῷ νόμῳ*», μπορεί να υπονοεί ότι έγραψε τον Επιτάφιο μετά το τέλος του πολέμου προσαρμόζοντάς τον προς όσα πράγματι είπε ο Περικλής, αλλά μπορεί να είναι και μια φράση, για να βοηθήσει την ένταξη του λόγου στη θέση του έργου που τον έχουμε. Ο λόγος απηχεί τα συναισθήματα της εποχής του 431 π.Χ. με τη δικαιολογημένη εθνική υπερηφάνεια, που τον διαπερνα και που θαυμάζουμε κι εμείς, όπως προείπε ο ρήτορας: «*ταῖς τε νῦν καὶ ταῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα*» (41, 4). Εξάλλου ούτε κανείς από τους αρχαίους, που είχαν υπεύθυνη γνώση και γνώμη, όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, αμφισβήτησε την πατρότητα του Επιταφίου.

Η θέση και η σημασία του Επιταφίου

Όσοι δεν δέχονται τον Επιτάφιο ως λόγο του Περικλή τον θεωρούν ως σύνθεση του Θουκυδίδη, που έγραψε αυτός μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου με σκοπό να εγκωμιάσει την ηττημένη πόλη του. Στις προθέσεις του ιστορικού αποδίδουν οι μελετητές αυτοί και την ανάγκη, που ένιωσε ο ιστορικός να αποκαταστήσει τη θέση του Περικλή ανάμεσα στους συμπολίτες του μετά το θάνατο του αποκρούοντας τις αμφισβητήσεις του μεγάλου πολιτικού που χάθηκε τόσο πρόωρα.

Αν ζούσε ο Περικλής, ίσως η φορά των πραγμάτων θα ήταν διαφορετική. Ποιος μπορούσε να υπολογίσει τους αστάθμητους ιστορικούς παράγοντες, όπως ο λοιμός, που τόσα δεινά προκάλεσε στην πόλη και κλόνισε την ισχύ της;

Ο Θουκυδίδης είχε τη δύναμη να υμνήσει τον Περικλή ως ιστορικός παρά τις ιδεολογικές διαφορές των δύο ανδρών. Ο Επιτάφιος, ενταγμένος στην αρχή του πολέμου, είναι κυρίως ύμνος της μεγάλης πόλης στην πιο κορυφαία στιγμή της και της αθάνατης δημοκρατίας στο ύψιστο σημείο ανόδου της. Αλλά είναι συγχρόνως και έμμεσος έπαινος του μεγάλου τέκνου της, που ως μεγαλόπνοος και μεγαλεπήβολος οραματιστής είχε με την επιβολή της ισχυρής προσωπικότητάς του τη σύνθεση της υλικής και πνευματικής ακμής της πατρίδας του σε μια τέλεια αρμονία με το μέτρο, το ρυθμό και την τάξη.

Ο Επιτάφιος είναι ακόμη και μια παραμυθία του ιστορικού προς τους ηττημένους συμπολίτες του, κι ας τον πίκραναν αυτοί εξορίζοντάς τον. Καταλληλότερο πρόσωπο, για να εκφωνήσει το εγκώμιο της Αθήνας, όταν άρχιζε ο πόλεμος, δεν είχε άλλο ο Θουκυδίδης από τον Περικλή. Έτσι δικαιολογείται η θέση του Επιταφίου στη θέση που βρίσκεται με

αγορητή τον Περικλή.

Οι παραπάνω εκτιμήσεις των υποστηρικτών αυτής της απόψεως ξεκινούν από το πρόβλημα, που έθεσε ήδη ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ο οποίος δεν διάκειται γενικά ευμενώς προς τον Θουκυδίδη. Πρώτος αυτός ομιλεί για 10-15 νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου, που πάντως δεν πρέπει να ήταν και πολλοί, αν και προέρχονταν από τις συγκρούσεις στην Αττική, στη Μεθώνη και Ήλιδα, και στην Ποτεΐδαια.

Η θέση της έρευνας σήμερα είναι ότι ο Θουκυδίδης, που επεξεργαζόταν την ιστορία του μετά το 404 π.Χ., χωρίς να προλάβει να την τελειώσει, όπως δείχνει και η ανολοκλήρωτη τελευταία πρόταση του ογδόου βιβλίου του, έδωσε βέβαια στον Επιτάφιο τη θέση που κατέχει, αλλά ο λόγος στηρίζεται σ' αυτόν που πράγματι εκφώνησε ο Περικλής το 431 π.Χ. Κάποιες προσαρμογές από δομική, γλωσσική και ιδεολογική άποψη οπωσδήποτε έκαμε ο ιστορικός. Αλλά ότι είναι ζήτημα «**αν και δύο φράσεις ανήκουν στο λόγο που είπε πραγματικά ο Περικλής το 431 π.Χ.**», όπως γράφει ο **Ι. Κακριδής**, σήμερα δεν υιοθετείται. Ασφαλώς ο Επιτάφιος δίνει μια εξιδανικευμένη εικόνα της Αθήνας, Γιατί όμως αυτή να θεωρηθεί οπωσδήποτε ως ανάπλαση για παραμυθητικούς σκοπούς μετά την ήττα, έστω και για διάσωση της μνήμης της πόλης πάνω από το χρόνο, και να μη θεωρηθεί ως αγωνιάδης προσπάθεια του ρήτορα να στήσει μπροστά στα μάτια των ακροατών του, την ώρα που άρχιζε ο πόλεμος, την εικόνα της πόλης του, για την οποία έπεσαν οι πρώτοι νεκροί του πολέμου, και για την οποία αξίζει να υποστούν όποιες θυσίες χρειαστούν τα τέκνα της σ' ένα πόλεμο, που η διορατικότητα του μεγάλου πολιτικού έβλεπε ότι θα ήταν σκληρός και μακροχρόνιος; Οπωσδήποτε ο Επιτάφιος είναι ο ύμνος της αιώνιας πόλης και στην ακμή του λαμπρού μεγαλείου της και στον απόηχο της τραγικής πτώσης της.

Ο Επιτάφιος συγκεντρώνει το θρήνο των ζώντων σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, αλλά και την πίστη τους ότι η πόλη τους άξιζε για όποιες θυσίες στον πόλεμο, που άρχιζε ανάμεσα, σ' αυτή και στη Σπάρτη με τους συμμάχους της καθεμιάς, Από τη μια μεριά το φιλελεύθερο πνεύμα, η δημοκρατική δομή της πολιτείας με τα επιτεύγματά της και από την άλλη η δωρική καταπίεση, η σκληρότητα και η μονοδιάστατη θεώρηση της ζωής.

“Ο λόγος είναι κυρίως μια ανάλυση της δημοκρατίας ως είδους πολιτεύματος. Η ανάλυση αυτή είναι τόσο διεισδυτική γιατί ο Περικλής στέκεται για λίγο μόνο στα ιστορικά επιτεύγματα της Αθήνας και στις δημοκρατικές μεθόδους και θεσμούς που ίσχυαν τότε στην πόλη – αρχή της πλειοψηφίας, ελευθερία του λόγου, ισότητα ευκαιριών, ισότητα απέναντι στο νόμο – και περνά αμάσως σχεδόν στην επίδραση που είχαν αυτές οι αρχές στο πνεύμα του λαού. Έτσι τους ισχυρισμούς του για την αξία της δημοκρατίας τους βασίζει σ' αυτό που έχει αναγνωριστεί σαν κύριος ρόλος της, η παιδευτική αξία της για το ανθρώπινο πνεύμα, κι όχι απλώς στην αποτελεσματικότητά της ως είδος πολιτεύματος”.

(“ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ”, John Finley)

Ενσαρκωτής και δημιουργός αυτού του δημοκρατικού τρόπου ζωής ο Περικλής ως συνεχιστής του έργου των προγενεστέρων και διερμηνευτής ως ρήτορας των αξιών, που συνέθεταν την ουσία και την υπόσταση της αθηναϊκής πολιτείας, μέγας πολιτικός με στέρεη ηθική υποδομή και πνευματική συγκρότηση, και δεινός αγορητής υψώνει στην αιωνιότητα το πρότυπο της πατρίδας του, για την οποία πρέπει να μείνουν όρθιοι οι «**επιγιγνώμενοι**», και ας τους περιμένουν σκληρές δοκιμασίες. Την ίδια παρηγοριά με τους πρώτους ακροατές του Περικλή μπορούν να βρουν και οι σύγχρονοι αναγνώστες του Θουκυδίδη και οι μεταγενέστεροι, όταν δοκιμάζεται, δυστυχώς, από τις περιπέτειες οποιουδήποτε

πολέμου η ψυχική τους αντοχή. Το πρότυπο της αθηναϊκής πολιτείας ανήκει στον άνθρωπο και στην αιωνιότητα.

Είχε και ο Περικλής τους πολιτικούς του αντιπάλους, τους ολιγαρχικούς, είχε τους διαβολείς του έργου του και της οικογενειακής ζωής του, όταν εκφωνούσε τον Επιτάφιο, είχε τους διστακτικούς φιλειρηνικούς να αντιμετωπίσει, όταν ήδη οι Λακεδαιμόνιοι είχαν εισβάλει στην Αττική. Αλλά αυτά δεν τον εκλόνισαν, γιατί είχε μαζί του την πίστη του στη νίκη και το δημοκρατικό λαό στο πλευρό του. Δεν λιποψύχησε ούτε στιγμή. Στεκόταν όρθιος, όταν τον βρήκε ο θάνατος από λοιμό. Όταν πεθαίνουν οι μεγάλοι, αφήνουν δυσαναπλήρωτο κενό. Τα πλήθη είναι ευάλωτα από επιδέξιους και αδίστακτους δημαγωγούς. Η σικελική εκστρατεία και η καταστροφή των Αθηναίων είναι μετά το λοιμό η αρχή της λύσης του αθηναϊκού δράματος. Η Αθήνα έπεσε και έμεινε ο **Επιτάφιος ύμνος της**, όπως τον διέσωσε ο ιστορικός.

Τα ερωτηματικά που θέτει ο λόγος

Ο επίμαχος λόγος που εκφωνήθηκε το χειμώνα του 431/0 έθεσε πολλά ερωτηματικά στα οποία η σύγχρονη έρευνα προσπάθησε να απαντήσει :

1. Η θεωρία της απολογίας για την περικλεική πολιτική (Periklesapologietheorie).

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, της οποίας δημιουργός είναι ο Eduard Schwarz, ο Επιτάφιος - του οποίου συστατικό στοιχείο ήταν από την αρχή ο έπαινος της δημοκρατίας, προτού ο Γοργίας δώσει μια συγκεκριμένη μορφή στο είδος αυτό του λόγου, αφού η δημοκρατία, σε αντίθεση με το θρήνο των λυρικών ποιητών, είχε εισαγάγει το λόγο των πολιτών και είχε επομένως πάρει από πριν τη δέση της σ' αυτόν, εντάσσεται όπως και ο τελευταίος λόγος του Περικλή, «σε μια προσπάθεια που κάνει ο Θουκυδίδης και της οποίας ο κύριος, αν όχι ο μοναδικός σκοπός, είναι να προστατεύει τη μνήμη του μεγάλου πολιτικού από τις επιδέξεις, οι οποίες έγιναν μετά το 404. Είναι αυτονόητο ότι οι επιδέξεις ενάντια στην πολιτική του Περικλή σχετικά με τον πόλεμο μόνο από αθηναϊκή σκοπιά μπορούσαν να αναφύουν και, επειδή ο θουκυδιδικός Περικλής στρέφεται όχι μόνο ενάντια σ' αυτές, αλλά επίσης ενάντια στην ηθική καταδίκη της ηγεμονικής και βίαιης πολιτικής της Αθήνας, δεν πρέπει ν' αποφύγουμε το συμπέρασμα ότι αυτήν έπρεπε να την υπερασπιστεί κανείς όχι απέναντι σε δημόσιες κατηγορίες της σπαρτιατικής ή της συμμαχικής πλευράς, αλλά απέναντι σε πολιτικές απόψεις και κρίσεις, στις οποίες είχαν επιδοθεί, αν όχι πλατείς, τουλάχιστον ηγετικοί και πνευματικά υψηλοί κύκλοι της ίδιας της Αθήνας ως αποτέλεσμα του ατυχούς πολέμου».

Ο Επιτάφιος επομένως του Περικλή είναι καθαρό δημιούργημα του Θουκυδίδη, που τον σύνδεσε μετά το τέλος του πολέμου και δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματικότητα.

Παραλλαγές της θεωρίας αυτής μπορούν να θεωρηθούν και οι απόψεις άλλων ερευνητών, όπως:

α. του *W. Schadewaldt*, ο οποίος δέχεται πως η επεξεργασία των 4 πρώτων βιβλίων από το Θουκυδίδη μετά το 404 έγινε για να δικαιολογηθεί η περικλεική πολιτική, και κατά κύριο λόγο να παραδοθεί στους μεταγενέστερους η πραγματική και πιστή εικόνα της Αθήνας λαμπρυσμένη μάλιστα από τη δόξα. Ο Schadewaldt πιστεύει πως το έργο του Θουκυδίδη

αποτελείται από δύο κύρια τμήματα: το πρώιμο, που γράφτηκε μετά την Ειρήνη του Νικία (421), και το όψιμο, που συντέθηκε μετά την καταστροφή του 404, οπότε έγινε και μια νέα επεξεργασία (Retraktation) των τεσσάρων πρώτων βιβλίων του πρώιμου τμήματος, για το σκοπό που είπαμε πιο πάνω.

β. του *M. Pohlenz*, για τον οποίο ο Επιτάφιος, ο τελευταίος περικλειικός λόγος και ο έπαινος στον Περικλή γράφτηκαν μετά το 404, ο Επιτάφιος είναι το άσμα ασμάτων για το περικλεικό ιδεώδες, μια έκφραση σεβασμού στην προσωπικότητα του Περικλή και της πολιτικής του, που μπορεί να ήταν ιμπεριαλιστική, έκανε όμως τον αθηναϊκό λαό δυνατό και δραστήριο. Γι' αυτό ο Θουκυδίδης ανέλαβε την υποχρέωση να υπερασπιστεί αυτή την πολιτική απέναντι στις ηθικολόγες φωνές, που καταδίκαιζαν την αθηναϊκή ωμότητα.

γ. του *J. Vogt*, ο οποίος καταλογίζει στο Θουκυδίδη ότι αποσιωπά με την εξιδανίκευση του Περικλή τις ουσιώδεις γραμμές της πολιτικής του, και θεωρεί ότι ο Περικλής στον τελευταίο του λόγο αποδείχεται ένας ηγέτης που εξαναγκάζει με δεσποτικό τρόπο το λαό του σε άκρα υπομονή. Τα προβλήματα και οι δυσκολίες της αθηναϊκής πολιτικής δεν εμφανίστηκαν, για τον Vogt, μετά το θάνατο του Περικλή, αλλά υπήρχαν ήδη και την εποχή της ηγεμονίας του, και ο Θουκυδίδης σκόπιμα τα αποσιωπά. Είναι δυνατό όμως ένας προσεκτικός παρατηρητής να τα συμπεράνει μέσα από το θουκυδιδικό έργο και να μη καταφύγει σε άλλες σύγχρονες πηγές, όπως η κωμωδία.

δ. της *J. de Romilly*, της οποίας το έργο που αναλύει τη φύση και το χαρακτήρα του Αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, παραμένει θεμελιώδες για την πολιτική ιστορία της Αθήνας του 5ου αι. Γι' αυτήν ο Επιτάφιος - που η συνολική ανάλυση του αποτελεί πραγματικά μέρος μιας θεωρίας πάνω στον ιμπεριαλισμό - γράφτηκε με μια κατεξοχήν έκφραση συμπάθειας στις ιδέες του Περικλή, τον οποίο ο Θουκυδίδης θαύμαζε εξαιρετικά. Ο Επιτάφιος επίσης έχει απολογητική τάση και μπορεί να ερμηνευτεί ως διπλή υπεράσπιση. Πρώτα απ' όλα υπερασπίζεται την Αθηναϊκή ηγεμονία και χαρακτηρίζεται από ένα αντισπαρτιατικό πνεύμα που εμπνέει παντού το έργο του Θουκυδίδη. Έτσι ο λόγος είναι μια απάντηση στους φίλους και υπερασπιστές της Σπάρτης, που επιτίθεντο στην ιμπεριαλιστική πολιτική της Αθήνας. Κατά δεύτερο λόγο, υπερασπίζεται τον Περικλή και αποτελεί πάλι μian απάντηση σ' αυτούς τους ίδιους φίλους της Σπάρτης.

Για το χρόνο συγγραφής του Επιτάφιου η *Romilly* θεωρεί πιθανό πως αυτός ως σύνολο γράφτηκε σε μια κατοπινότερη περίοδο, γιατί ο τρόπος που εκφράζονται οι ιδέες, και η παρουσία τους στο έργο του Θουκυδίδη είναι δύσκολο να εξηγηθούν σε μια πρώιμη φάση. Ο Επιτάφιος, όπως είναι διαφορετικός από τους άλλους επιτάφιους καθώς και τους άλλους λόγους του Θουκυδίδη, προορίζεται αποκλειστικά για να δοξάσει την αληθινή φύση του αθηναϊκού πολιτισμού. Και δεν υπάρχει αμφιβολία πως είναι ο Θουκυδίδης που διάλεξε να κάνει αυτήν την λεπτομερή και υψηλού επιπέδου ανάλυση, πως είναι αυτός που διάλεξε να βάλει αυτόν τον έπαινο στο έργο του. Ποια είναι η λειτουργία αυτής της ανάλυσης; Πραγματικά ο Θουκυδίδης δεν σκοπεύει να αντιπαραθέσει την Αθήνα με τη Σπάρτη στην πραγματική τους ιστορία και ανάπτυξη, αλλά να υπερασπιστεί τη δόξα και τα ιδανικά της Αθήνας απέναντι στη δόξα και τα ιδανικά της Σπάρτης. Είναι επομένως φυσικό να δεχτούμε, γράφει η *Romilly*, πως αυτό έγινε τον καιρό που η Αθήνα ήταν περιφρονημένη, η Σπάρτη στην δόξα της και οι φίλοι της είχαν κάθε λόγο να επιτεθούν στην Αθήνα, δηλ. μετά το 404. Ο λόγος λοιπόν γράφτηκε αυτή την εποχή, οπότε το Αθηναϊκό μεγαλείο ήταν ήδη παρελθόν.

2. Η θεωρία του ιδανικού προτύπου (Modelltheorie).

Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας αυτής είναι ο K. Gaiser, ο οποίος βασίζει τη λειτουργία του Επιτάφιου ως προτύπου στο χωρίο 37,1 (παράδειγμα δε μάλλον αυτοί όντες...). Ο χρόνος συγγραφής του έργου δεν καθορίζεται από τον Gaiser αφού γι' αυτόν πιο σημαντική είναι η λειτουργία του παρά ο χρόνος σύνδεσης του. Ο Επιτάφιος περιέχει πολλά ουτοπικά στοιχεία. Οι ασυμφωνίες που παρατηρούνται προς τη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα (δικομανία των Αθηναίων, συκοφάντες κ.λπ.) μπορούν εύκολα να δικαιολογηθούν από τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα του είδους. Σκοπός του λόγου δεν είναι να δώσει το πρότυπο μιας φωτοτυπικής αναπαραγωγής πολιτειακών συστημάτων, αλλά να κάνει υποδείξεις για τη μεταγενέστερη μορφή του πολιτεύματος. Ο σκοπός όμως αυτός δεν είναι εύκολο να ανιχνευτεί, αφού το έργο έμεινε ατελείωτο.

Εδώ πρέπει να κατατάξουμε και την άποψη του I. Κακριδή, ο οποίος πιστεύει πως ο λόγος δεν είναι αυθεντικός αλλά δημιούργημα του Θουκυδίδη, που θέλησε μετά το 404 να αφιερώσει έναν ύμνο στην πατρίδα του. Ο λόγος επομένως απευθύνεται σε μια γενιά Αθηναίων ταπεινωμένη από τη νίκη, δύσπιστη και φθονερή, η οποία αμφισβητούσε όχι μόνο την ορθότητα της εξωτερικής πολιτικής του Περικλή, αλλά και την ισχύ του αθηναϊκού πολιτισμού, όπως αυτός δημιουργήθηκε από τους ανθρώπους της προηγούμενης περιόδου. Αυτό άλλωστε φαίνεται, κατά τον Κακριδή, από τη διάκριση που κάνει ο Θουκυδίδης σε ακροατές που γνωρίζουν και γι' αυτό διάκρινται ευνοϊκά, και σε ακροατές που δε γνωρίζουν και γι' αυτό είναι φθονεροί. Γιατί ποιος ανάμεσα στους ακροατές του 431/0 δεν ήταν «*ξυνειδώς*» αυτού του έργου και γι' αυτό και «*εύνους*»;

Παρόμοιες απόψεις ως προς το σκοπό που υπηρετεί ο Επιτάφιος και ως προς το χρόνο συγγραφής του εκφράζει και ο E. Meyer.

3. Η θεωρία της απομυθοποίησης (Entlarvungstheorie).

Ο Hellmut Flashar στη σχετικά πρόσφατη μονογραφία του, στην οποία προσπαθεί να διερευνήσει τη λειτουργία του Επιτάφιου στο έργο του Θουκυδίδη, δέχεται ότι ο Επιτάφιος - όπως επίσης και οι άλλοι μεγάλοι λόγοι - γράφτηκαν μετά το 404. θεωρεί επίσης δυνατά ορισμένες σκέψεις και απόψεις, που εξέφρασε ο Περικλής στον Επιτάφιο του 431/0, να χρησιμοποιήθηκαν - μολονότι αυτό δεν μπορεί ν' αποδειχτεί με σιγουριά - από το Θουκυδίδη στον Επιτάφιο που μας παραδίδει, ο λόγος όμως ως σύνολο είναι δημιούργημα του ίδιου του ιστορικού. Σ' όλους τους περικλειικούς λόγους, ο Θουκυδίδης αναπαριστάνει με σαφήνεια την ιδεολογία της εξουσίας του Περικλή, χωρίς να εκφράζει τη γνώμη του γι' αυτή, επειδή θέλει να κρατήσει αποστάσεις. Όσα αναφέρονται για την αυτάρκεια της Αθήνας σε πόλεμο και ειρήνη, δεν είχαν καμιά ισχύ όταν γραφόταν ο λόγος. Έτσι υπάρχει μια σοβαρή διάσταση ανάμεσα στον Επιτάφιο και στην πραγματικότητα. Ο Θουκυδίδης γράφοντας μετά το τέλος του πολέμου και βάζοντας τον Περικλή να μιλάει για μια ηγεμονία που δεν υπήρχε πια, αποστασιοποιείται από την περικλειϊκή ιδεολογία και την ειρωνεύεται δηκτικά. Μ' αυτό τον τρόπο απομυθοποιεί τη σκληρή ιμπεριαλιστική πολιτική του Περικλή και τη θεωρία της δύναμης και της αυτάρκειας. Ο λοιμός άλλωστε που ακολουθεί - και που αποτελεί τον αντίλογο του Επιτάφιου - απέδειξε πόσο κενές ήταν οι περικλειϊκές διακηρύξεις σχετικά με τη σωματική αυτάρκεια (II 51,3 *σῶμα τε αὐταρκες ὄν ουδέν διεφάνη*) και σχετικά με τις ηθικές αρχές των Αθηναίων (II 53,1 *ἤρξε... ἐπί πλέον ἄνομίας*

τό νόσημα) που τόσο πολύ προβλήθηκαν στον Επιτάφιο. Ο Flashar επίσης πιστεύει πως ο λόγος δεν απευθύνεται στην μεταπολεμική γενιά των Αθηναίων αλλά σ' ένα μελλοντικό και όχι Αθηναίο αναγνώστη.

Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

Ύστερα από τον οστρακισμό του συντηρητικού Αθηναίου ηγέτη Θουκυδίδη, τού γιου τού Μελησία (πού ήταν απλώς συνώνυμος με τον μεγάλο ιστορικό) ο Περικλής πρόβαλε σαν ο μόνος αναμφισβήτητος εθνικός ηγέτης τής Αθήνας. Ποτέ δεν θα είχε πια άλλον σοβαρό πολιτικό αντίπαλο. Ο Πλούταρχος στο **Βίο του Περικλή** μάς δίνει μια εικόνα του. Ο Περικλής δεν γνώριζε παρά μόνο το δρόμο από το σπίτι του ως τα δημόσια κτίρια... ποτέ δεν πήγαινε σε διασκεδάσεις... βρήκε έναν καινούριο τρόπο να διαχειρίζεται την περιουσία του έτσι, ώστε να είναι ελεύθερος από τις συνηθισμένες απασχολήσεις των μεγάλων γαιοκτημόνων... Σχετικά με το θέμα αυτό ο Περικλής πουλούσε χοντρικά, κάθε χρόνο, τα προϊόντα των κτημάτων του κι έστελνε τον οικονόμο του να αγοράζει την καθημερινή τροφή για το σπίτι και κρασί, λάδι κ.λ.π. λιανικά από την αγορά. Αναπόφευκτα έχανε χρήματα με τον τρόπο αυτό αλλά κέρδιζε χρόνο... Μετέφερε ολόκληρη την οικιακή οικονομία του σε χρηματική βάση.

Στον Περικλή ανατέθηκε να εκφωνήσει τον Επιτάφιο για τούς νεκρούς τής πρώτης χρονιάς τού Πελοποννησιακού πολέμου. Ο λόγος αυτός αποτελεί το έλλογο εγκώμιο τής Αθήνας, τής δημοκρατίας και έμμεσα και του ίδιου τού Περικλή (B 35-46). Ξεκινάει από έναν έπαινο για τη νομοθεσία πού προνόησε να τιμώνται οι νεκροί τού πολέμου. Εγκωμιάζει τούς προγόνους και τούς πατέρες *«γιατί δίπλα σε όσα κληρονόμησαν, απόχτησαν αυτοί οι ίδιοι το μεγαλείο πού έχουμε σήμερα... και το μεγαλύτερο μέρος της δύναμης της πολιτείας μας το προσθέσαμε εμείς, όσοι βρισκόμαστε ακόμη σήμερα στην κατασταλαγμένη ηλικία...»* (B 36). Κατόπιν εξαιρεί το πολίτευμα *«που δεν ζηλεύει τούς θεσμούς των άλλων αλλά είμαστε μάλλον εμείς παράδειγμα για πολλούς... Λέγεται με το όνομα δημοκρατία, γιατί δεν κυβερνιέται για το συμφέρον των ολίγων, αλλά για τούς πολλούς πού έχουν όλοι τα ίδια δικαιώματα... ο καθένας δεν φτάνει σε πολιτικό αξίωμα εξαιτίας της τάξης όπου ανήκει, παρά από την αξιοσύνη του, κι ούτε εξαιτίας της φτώχειας του αποκλείεται από το αξίωμα...»* (B 37). Παραπέρα εξαιρεί τις πολιτιστικές χαρές πού παρέχει ή πόλη (B 38), την ανδρεία των πολιτών και την ανατροφή των νέων, καθώς και το πώς ετοιμάζονται για τον πόλεμο (B 39). Ιδιαίτερα περιγράφει, πώς οι Αθηναίοι, φιλόκαλοι και φιλοσοφημένοι, χωρίς να θεωρούν απαραίτητη την πολυτέλεια και χωρίς μαλθακότητα είναι όλοι ενεργοί πολίτες, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άλλη ασχολία τους, γιατί θεωρούν σαν άχρηστους τούς πολίτες εκείνους πού δεν έχουν γνώμη για τα κοινά (B 40). Έτσι ή Αθήνα είναι παράδειγμα και σχολείο της Ελλάδας και θαυμάζεται απ' όλους γιατί όποιος τη γνωρίσει από κοντά τη βρίσκει ανώτερη από τη φήμη της (B 41). Προχωρεί στην εξύμνηση των αρετών των ανδρών για τούς οποίους γίνεται ή τελετή, οι όποιοι τα παράτησαν όλα, και πλούτη και τρυφή, θεωρώντας χρέος να δώσουν τα πάντα, και τη ζωή τους, για την πατρίδα (B 42). Και τονίζοντας **το «ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος»** προτείνει τούς νεκρούς τού πολέμου σαν παράδειγμα προς μίμηση, γιατί πρέπει καθένας να θεωρεί πώς ευτυχία είναι ή λευτεριά και λευτεριά ή παλικαριά και να αδιαφορεί για τούς πολεμικούς κινδύνους **«το εὔδαιμον το**

ἐλεύθερον, το δὲ ἐλεύθερον το εὖψυχον κρίναντες, μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους» (B 43). Λέει λόγια εμπύχωσης και παρηγορίας για τοὺς γονιοὺς των νεκρῶν (B 44). Επίσης για τα παιδιά, τοὺς νεώτεροὺς και για τις γυναίκες των νεκρῶν, πού είναι πια χήρες (B 45). Τονίζει, τέλος, ὅτι ἡ πολιτεία θα συντηρήσει τοὺς γιοὺς των νεκρῶν ὅσο να μεγαλώσουν, *γιατί ὅπου βραβεύεται περισσότερο ἢ ἀρετή, ἐκεῖ «ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσι»* (B 46).

Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι ο Ἐπιτάφιος εἶναι ἓνα περίλαμπρο εγκώμιο προς την Αθήνα, προς τη δημοκρατία, και, ἔμμεσα, προς την ἴδια την πολιτική του Περικλή.

(**Ἰδιαιτέρο κεφάλαιο στο εκτεταμένο δοκίμιο του Ηλία Ηλιού**)

“**ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ**”)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

Κατά την εποχή του Περικλή το αξίωμα του στρατηγού ἦταν το πιο σημαντικό ἀπ' ὅλα. Σ' ἀντίθεση με τ' ἄλλα που, κατά την ἀντίληψη των Αθηναίων, δεν ἀπαιτούσαν ειδικές γνώσεις και ἦταν ἀνοιχτά σ' ὅλους, ἀφού δίνονταν με κλήρο, το αξίωμα του στρατηγού ἦταν προσιτό μόνο σε μια μερίδα ἐκλεκτῶν, που συγκέντρωναν τις ειδικές γνώσεις που ἀπαιτούσε ἡ ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπιση των ἀναγκῶν του πολέμου και δινόταν με ψήφο. **Οι δέκα στρατηγοὶ ἐκλέγονταν κάθε χρόνο στην Ἐκκλησία του δήμου, ἡ ἡμερομηνία, ὁμως, δεν ἦταν σταθερή, γιατί, σύμφωνα με τη συνήθεια, ἡ ἐκλογή δεν μπορούσε να γίνει ἀν οἱ οἰωνοὶ δεν κρίνονταν ευνοϊκοί. Φαίνεται πως τις περισσότερες φορές ἡ ἐκλογή των στρατηγῶν γινόταν λίγο πριν ἀπὸ την ἐναρξὴ ενός πολέμου ἢ μιας ἐκστρατείας.** Καθὼς ἓνας στρατηγός εἶχε ἀπεριόριστες δυνατότητες ἐπανεκλογῆς, το ἴδιο ἀτομο μπορούσε να κατέχει το αξίωμα ἐπὶ σειρά ἐτῶν, ἰδιαιτέρα σε ἐμπόλεμη κατάσταση, ὁπότε ἡ πολεμικὴ πείρα εἶχε ἐξαιρετικὴ σημασία.

Ουσιαστικά, οἱ δέκα στρατηγοὶ εἶχαν ἴση δύναμη, ἀλλὰ σε ἐιδικές περιπτώσεις ἡ Ἐκκλησία του δήμου μπορούσε να δώσει σ' ἓνα στρατηγὸ ἐξαιρετικὴς ἐξουσίες. Σε εποχὴ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, μπορούσε να ἀναδειχθεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς στρατηγούς «**στρατηγὸς αυτοκράτωρ**», δηλ. ἀρχοντας με ἀπόλυτη ἐξουσία, πράγμα που τον τοποθετοῦσε ὑπεράνω των ὑπόλοιπων στρατηγῶν.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ο Περικλῆς διατήρησε το αξίωμα του στρατηγού για δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια, ἀπὸ το 444 π.Χ. και σ' αὐτό οφείλει ὅλη τη φήμη και την αἴγλη του. Ἦταν λοιπόν φυσικό, ὅταν το μήνα Ἐκατομβαιῶνα του 432 π.Χ. ἀρχισε ἓνα νέο ἔτος για τις διάφορες ἀρχές, το αξίωμα του στρατηγού, με ἐνισχυμένες μάλιστα ἐξουσίες, να δοθεῖ πάλι στον Περικλή. Ἦταν φυσικό, σε μια στιγμή ἐσχάτης ἀνάγκης να ἐμπιστευθεῖ ἡ πόλη την τύχη της στον ἀνδρα που σ' ὅλη τη διάρκεια της διένεξής της με την αἰώνια ἀντίπαλό της, τη Σπάρτη, ἦταν ο σύμβουλός της.

Τα γεγονότα που προηγήθηκαν της ἐκφώνησης του Ἐπιτάφιου λόγου ἀπ' τον Περικλή και ἡ δράση του σαν στρατηγὸ ἔχουν ὡς ἐξής:

Από πιο πριν η Αθήνα είχε συνάψει μια αμυντική συμμαχία (**επιμαχία**) με την Κέρκυρα για δυο λόγους: **α)** γιατί η κατοχή της αποτελούσε εμπόδιο σ' αυτούς που ήθελαν να πλεύσουν προς την Ιταλία και τη Σικελία απ' την Ελλάδα, και **β)** γιατί το ναυτικό της, που το αποτελούσαν περισσότερα από 100 πλοία, θα μπορούσε να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στη Σπάρτη, κατά τον πόλεμο που όλοι πρόβλεπαν πως θα ξεσπάσει. Αν οι Αθηναίοι βοηθούσαν ανοιχτά την Κέρκυρα στον πόλεμό της με την Κόρινθο, επειδή η συμμαχία ήταν αμυντική, η ενέργεια θα μπορούσε να θεωρηθεί παραβίαση της συνθήκης που η Αθήνα είχε συνάψει το 445 π.Χ. με τη Σπάρτη και τους συμμάχους της. Έτσι, στην αρχή, μόνο 10 πλοία στάλθηκαν στην Κέρκυρα, αλλά μετά από λίγο και με συμβουλή, όπως φαίνεται, του ίδιου του Περικλή στάλθηκε ενίσχυση 20 ακόμα πλοίων, που βοήθησαν τους Κερκυραίους να αποφύγουν την ήττα απ' τους Κορίνθιους στα Σύβοτα (433 π.Χ.).

Το ίδιο έτος η Αθήνα σύναψε συνθήκη με το Ρήγιο και τους Λεοντίους. Αντικειμενικός σκοπός της συμμαχίας ήταν να στερήσει τη δυνατότητα απ' τις Συρακούσες να γίνουν μεγάλη δύναμη στη δύση. Επιδίωξη του Περικλή ήταν να επεκτείνει την κυριαρχία της Αθήνας σ' αυτά τα μέρη, εξουσιάζοντας απ' τη μια τα Ιόνια νησιά, που βρίσκονται στο δρόμο που οδηγεί σ' αυτά τα μέρη, και ενισχύοντας απ' την άλλη όλες τις πόλεις που είχαν εχθρικές διαθέσεις απέναντι στις Συρακούσες. Για να εκτιμήσει κανείς αυτή την πολιτική του Περικλή, πρέπει να λάβει υπόψη πως οι Συρακούσες σχεδίαζαν να βοηθήσουν τη Σπάρτη να ναυπηγήσει 500 πλοία., ώστε να αντιμετωπίσει την Αθήνα στη θάλασσα.

Λίγο μετά τη μάχη στα Σύβοτα, το καλοκαίρι του 432 π.Χ. επαναστατεί κατά των Αθηναίων η Ποτειδαία, που ήταν αποικία των Κορινθίων, αλλά βρισκόταν κάτω απ' την εξουσία των Αθηναίων. Επειδή οι Αθηναίοι υποπεύονταν την εξέγερσή αυτή, ζήτησαν απ' τους Ποτειδαιάτες να καταστρέψουν τα οχυρωματικά έργα και να τους δώσουν ομήρους. Οι Ποτειδαιάτες αρνήθηκαν να υπακούσουν και επαναστάτησαν. Οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, γιατί, εκτός απ' την αντίδραση του Περδίκου, του βασιλιά της Μακεδονίας, οι Κορίνθιοι κατόρθωσαν, προτού οι Αθηναίοι φθάσουν στην Ποτειδαία, να στείλουν στην πόλη βοήθεια 10.000 ανδρών.

Μια άλλη αφορμή για την έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξε το «**ψήφισμα των Μεγαρέων**», σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν στα πλοία των Μεγαρέων να εμπορεύονται σε λιμάνια της Αθηναϊκής αυτοκρατορίας. Η Σπάρτη και η Κόρινθος αντέδρασαν στο ψήφισμα αυτό, εκβιάζοντας με απειλές εμπορικά κέντρα έξω απ' την ηγεμονία των Αθηναίων, και πιστεύοντας πως η Αθήνα θα αποδυνάμωνε μέχρι την έκρηξη του πολέμου. Όταν ο πόλεμος αποφασίστηκε στη Σπάρτη, τρεις πρεσβείες στάλθηκαν στην Αθήνα με προτάσεις που δεν ήταν δυνατό να γίνουν δεκτές, όπως να εξοριστεί ο Περικλής, να σταματήσει η πολιορκία της Ποτειδαίας, να ανακληθεί το «Μεγαρικό ψήφισμα» και, ακόμα, να δοθεί ανεξαρτησία στους υπηκόους των Αθηναίων. Όλα αυτά δείχνουν πως η Σπάρτη ανησυχούσε για την αύξηση και το δυνάμωμα της Αθήνας μετά τους Περσικούς πολέμους, **και η ανησυχία αυτή, που τη διέκρινε ο Περικλής, ήταν η πραγματική αιτία του πολέμου.**

Η πολιτική που ακολουθούσε ο Περικλής απέναντι στη Σπάρτη, ήταν καθαρά αμυντική και στόχος αυτής της πολιτικής ήταν η διατήρηση της αυτοκρατορίας. Την πολιτική αυτή επέβαλλε και η ανισότητα δυνάμεων μεταξύ των αντιπάλων. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Περικλή, η Αθήνα είχε τότε στη διάθεσή της μια δύναμη 15.800 ανδρών που θα μπορούσε σε μια κρίσιμη στιγμή να φθάσει με τη βοήθεια των συμμάχων τους

20.000 άνδρες, ενώ η Πελοπόννησος διέθετε μια δύναμη 60.000 ανδρών περίπου. Η ανισό-

τητα αυτή έκανε τον Περικλή να παίρνει μια στάση σχεδόν αρνητική, να αποφεύγει κάθε σύγκρουση στην ξηρά και στην ουσία να αφήνει την Αττική στο έλεος του εχθρού. Παράλληλα, όμως, ο Περικλής αποσκοπούσε στη ναυπήγηση ισχυρού στόλου, με τον οποίο θα μπορούσε να κάνει εκστρατείες σε επίκαιρα σημεία των πελοποννησιακών ακτών, να δημιουργεί αντιπερισπασμούς, να ενοχλεί τους αντιπάλους, περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία για το τελειωτικό χτύπημα. Πίστευε πως μ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να προκαλέσει μεγαλύτερη βλάβη στον εχθρό απ' ό,τι θα δέχονταν οι ίδιοι οι Αθηναίοι.

Οι εκλογές του έτους της έκρηξης του πολέμου (431 π.Χ.) είχαν αποφασιστική σημασία. Ο Περικλής και οι 9 συστρατηγοί του επανεκλέχτηκαν και για το επόμενο έτος. Ήταν κι αυτό μια ένδειξη ότι οι Αθηναίοι είχαν συνείδηση του κακού που πλησίαζε. Όταν οι Πελοποννήσιοι έκαναν την πρώτη τους εισβολή στην Αττική, δυο μοίρες του αθηναϊκού στόλου απέπλευσαν απ' την Αθήνα. Η πρώτη μοίρα, αποτελούμενη από 100 αθηναϊκά πλοία στα οποία είχαν προστεθεί και 50 κερκυραϊκά, είχε ναύαρχο τον Καρκίνο, ενώ η άλλη, αποτελούμενη από 30 πλοία, είχε ναύαρχο τον Κλεόπομπο. Στόχος των δυο αυτών μοιρών ήταν να δημιουργήσουν στους Πελοποννησίους αντιπερισπασμό και να τους απομακρύνουν μ' αυτό τον τρόπο απ' την Αττική. Αποφεύγοντας ρήξη με ανώτερες δυνάμεις, οι στόλοι αυτοί κατάφεραν να κυριεύσουν μικρές παράλιες πόλεις, να νικήσουν μικρές δυνάμεις που έρχονταν να τους απωθήσουν και, το πιο σπουδαίο, κατέλαβαν εύκολα για λογαριασμό της Αθήνας την Κεφαλληνία. Μόνο ο Καρκίνος είχε μια αποτυχία στη Μεθώνη. Όταν οι δυο αυτές μοίρες επέστρεψαν στην Αθήνα, οι ενωμένες αθηναϊκές δυνάμεις εισέβαλαν στη Μεγαρίδα, κάνοντας μια ενέργεια που θα μπορούσε να θεωρηθεί η καλύτερη απάντηση στην εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική. Μέσα στον ενάμιση μήνα που διάρκεσε η εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική, η μισή έκτασή της είχε λεηλατηθεί. Στο τέλος του θέρους του 431 π.Χ., η Κόρινθος έστειλε στόλο από 40 πλοία και 1.500 οπλίτες στην Ακαρνανία και την Κεφαλληνία, αλλά δεν κατάφερε τίποτα σημαντικό.

Όταν η εκστρατεία τελείωσε, παράλληλα με το τέλος του πρώτου έτους του πολέμου, ο Περικλής ορίστηκε να εκφωνήσει τον Επιτάφιο προς τιμή των Αθηναίων που πρώτοι έπεσαν σ' αυτόν.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο του Επιταφίου (34,6), ο Θουκυδίδης καθορίζει τα κριτήρια με τα οποία έγινε η επιλογή. Η συνήθεια επέβαλλε να εκφωνεί τον Επιτάφιο λόγο άνδρας *ὅς ἂν γνώμη τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκη*. Φαίνεται πως ο Περικλής, κατά την κρίση των συμπολιτών του, συγκέντρωνε τα προσόντα αυτά.

Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΛΟΓΩΝ

Εξωτερικά όλοι οι Επιτάφιοι λόγοι παρουσιάζουν τόσο μεγάλη ομοιότητα στην κατασκευή και το ύφος τους, ώστε να αποτελέσουν ιδιαίτερο ρητορικό είδος με αυστηρά καθορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Όλοι οι σωζόμενοι Επιτάφιοι λόγοι ακολουθούν ένα τυπικό διάγραμμα, που φαίνεται να διαμορφώθηκε πολύ πριν απ' τον Περικλή με τη μακροχρόνια χρήση. Το διάγραμμα αυτό είναι:

1. Προοίμιο.

Το προοίμιο με τους «κοινούς τόπους» του προσπαθούσε να προσελκύσει την εύνοια και τη συμπάθεια του ακροατή και τόνιζε γενικά τη δυσκολία που συναντά ο ρήτορας στην προσπάθεια να εξισορροπήσει τα λόγια του με τα έργα των τιμώμενων νεκρών.

2. Έπαινος των πεσόντων.

Το τμήμα αυτό περιλάμπανε:

I. Εγκώμιο της Αττικής γης και προβολή της αυτοχθονίας των Αθηναίων.

II. Εγκώμιο του πολιτεύματος και των νόμων της πόλης.

III. Εγκώμιο της φιλοπατρίας των Αθηναίων και του πνεύματος αυτοθυσίας που τους διακρίνει, όπως αυτά εκδηλώθηκαν στις περιπέτειες της πόλης τόσο κατά τη μυθική όσο και κατά την ιστορική εποχή, όπως:

α) η απόκρουση του Θράκα Εύμολπου από τον Ερεχθέα,

β) η εξόντωση των Αμαζόνων από το Θησέα,

γ) η προσφορά βοήθειας στις μητέρες των Αργείων που φονεύθηκαν κατά την εκστρατεία των Επτά επί Θήβες,

δ) η προστασία των παιδιών του Ηρακλή που καταδιώκονταν από τον Ευρυσθέα,

ε) η συμβολή στον αγώνα κατά των Περσών για την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων

στ) οι πολεμικές επιτυχίες κατά τη διάρκεια της λαμπρής πεντηκοντακονταετίας (478 - 431) και η απελευθέρωση των Ελλήνων της Μ. Ασίας από τους Πέρσες,

ζ) ο Πελοποννησιακός πόλεμος μ' όλες τις εναλλαγές και τις μεταπτώσεις του.

3. Παραίνεση.

Η παραίνεση περιλάμπανε προτροπή προς τους επιζώντες να μιμηθούν την αυτοθυσία και τον ηρωισμό των τιμωμένων νεκρών.

4. Παραμυθία.

Η παραμυθία αποσκοπούσε να παρηγορήσει τους συγγενείς των νεκρών και παράλληλα να κινήσει την περηφάνεια τους για την προσφορά των παιδιών τους στην πατρίδα.

5. Επίλογος.

Στον επίλογο καλούνταν οι συγγενείς, αφού θρηνησουν και αποχαιρετίσουν τους νεκρούς, να αποσυρθούν ήσυχα στα σπίτια τους.

Οι συγγραφείς Επιτάφιων λόγων ακολουθούσαν γενικά αυτό το παραδομένο τυπικό διάγραμμα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως δεν παρουσιάζονταν **ιδιοτυπίες** και **αποκλίσεις** απ' αυτό. Ανάλογα με την πνευματική ωριμότητα του ρήτορα και τον επιδιωκόμενο σκοπό

διαμορφωνόταν στις λεπτομέρειες ο λόγος, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Πάντως οι σοβαρότερες αποκλίσεις παρουσιάζονται στον Επιτάφιο που εκφώνησε ο Περικλής.

Η δομή του Επιταφίου του Περικλή.

Η διάρθρωση του λόγου αυτού είναι:

I. α' Προοίμιο

Σ' ολόκληρο το λόγο, § 35.

I. β' Προοίμιο

που εισάγει στην Πίστη Α' § 36, 1-3.

II. Πρόθεση, § 36, 4

που οδηγεί στην

III. Πίστη, § 37 - 45

που περιλαμβάνει :

A' Έπαινο της Πολιτείας και των τρόπων, § 37 - 41.

B' Έπαινο των νεκρών, § 42.

Γ' Παραίνεση, § 43 - 45.

IV. Επίλογος, § 46.

Η ανάπτυξη του γενικού αυτού διαγράμματος παρουσιάζεται ως εξής:

I. α' προοίμιο, § 35.

Σ' ολόκληρη την ομιλία ο Περικλής δεν επιδοκιμάζει το έθιμο της εκφώνησης του Επιτάφιου λόγου, γιατί:

1. Οι πράξεις των νεκρών δε χρειάζονται επαίνους (1).
2. Είναι δύσκολο να ικανοποιήσει κανείς τους ακροατές (2).

Πάντως, ο Περικλής θα προσπαθήσει να ανταποκριθεί όσο μπορεί στις απαιτήσεις του εθίμου (3).

I. β' Προοίμιο, § 36,1-3,

στην Πίστη Α που περιλαμβάνει:

1. Έπαινο των προγόνων.
2. Έπαινο των πατέρων.
3. Έπαινο των ζώντων, που οδηγεί στον έπαινο της Πολιτείας και των τρόπων, που είναι η Πίστη Α.

II. Πρόθεση, § 36, 4

που οδηγεί στην Πίστη.

III. Πίστη, § 37 - 45

που συνίσταται από :

Α' Έπαινο της Πολιτείας και των τρόπων, § 37 - 41.

Β' Έπαινο των νεκρών , § 42.

Γ' Παραίνεση, § 43 - 45,

που περιλαμβάνει:

α') λόγο προτρεπτικό, § 43 και

β') λόγο παραμυθητικό, § 44 – 45

Α' 1. Πολιτεία, § 37

1. Έπαινος της Αθηναϊκής δημοκρατίας που στηρίζεται πάνω στις αρχές της ισονομίας, της ισότητας και της αξιοκρατίας.

2. Τρόποι, § 37, 2 - 41,

α' Προβολή της αρχής της ελευθερίας έκφρασης και δράσης § 37, 2.

β' Συμβιβασμός ελευθερίας και πειθαρχίας § 37, 3.

γ' Έξαρση του συνδυασμού του τερπνού και του ωφέλιμου που πετυχαίνει ο αθηναϊκός τρόπος ζωής.

δ' Συνδυασμός πνευματικών Και υλικών απολαύσεων § 38

ε' Αντίθεση μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών , § 39, γιατί:

- η Αθήνα είναι ανοιχτή σ' όλους, γιατί στηρίζεται όχι στην απάτη και την προπαρασκευή , όπως η Σπάρτη , αλλά στην ευψυχία, § 39 , 1
- η ανδρεία των Αθηναίων, που δεν υστερεί έναντι της ανδρείας των Σπαρτιατών , δε στηρίζεται πάνω στην επίπονη και καταπιεστική άσκηση, § 39, 1-4.

στ' Οι Αθηναίοι χαίρονται τις μεγαλύτερες χαρές και απολαμβάνουν τα πιο σημαντικά προνόμια, § 40, γιατί:

α) η πνευματική καλλιέργεια δε μειώνει τον ανδρισμό τους, § 40, 1.

β) συμμετέχουν όλοι στη δημόσια ζωή και παίρνουν μέρος σε συζητήσεις για θέματα που αφορούν όλους τους Αθηναίους, § 40, 2.

Ο τρόπος αυτός της ζωής έχει ως αποτέλεσμα:

α) να ξεχωρίζουν οι Αθηναίοι για τον αληθινό πατριωτισμό τους, που θυσιάζει όλες τις χαρές της ζωής με πλήρη γνώση της αξίας τους, §40,3.

β) να εξασφαλίζουν πραγματικούς φίλους με τη μεγαλοψυχία τους προς

τους άλλους, § 40,4.

ζ' Ανακεφαλαίωση του επαινού των τρόπων, § 41.

α) η Αθήνα είναι παράδειγμα όλων των Ελλήνων. Οι Αθηναίοι είναι οι πιο

ολοκληρωμένοι άνθρωποι στον κόσμο. Μνημεία σε κάθε ξηρά και θάλασσα βεβαιώνουν την αλήθεια του ισχυρισμού, § 41, 1-4.

β) για τέτοια πόλη κάθε άνδρας είναι πρόθυμος να θυσιαστεί, § 41, 5.

Β' I. Νεκροί, § 42.

Οι τιμώμενοι νεκροί με τον ηρωικό τους θάνατο βεβαιώνουν τους ισχυρισμούς του ομιλητή. Αξίζουν όχι θρήνους, αλλά επαίνους για την ηρωική τους θυσία.

Γ' I. Παραίνεση, § 43 - 45.

α' Λόγος προτρεπτικός, § 43.

Προτροπή προς τους επιζώντες να μιμηθούν τους νεκρούς, γιατί ο θάνατος του στρατιώτη είναι πάντα ευγενής.

β' Λόγος παραμυθητικός, § 44 - 45.

1. Προς τους γονείς των νεκρών

α) γενικά, § 44, 1-2.

β) αυτούς που μπορούν να ελπίζουν ότι θα αποκτήσουν άλλα παιδιά, § 44, 3.

γ) αυτούς που δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θα αποκτήσουν άλλα παιδιά, § 44, 4.

2. Προς τα παιδιά και τα αδέλφια των νεκρών, § 45, 1.

3. Προς τις χήρες των νεκρών, § 45,2.

IV. Επίλογος § 46.

Ο έπαινος έχει αποδοθεί, αλλά οι πράξεις ξεπληρώνονται με πράξεις, όπως:

α) η δημόσια ταφή,

β) η ανατροφή και εκπαίδευση των ορφανών .

Με αυτή τη διάρθρωση των ιδεών ο Περικλής κατορθώνει να απεικονίσει με θαυμαστή εκφραστική δύναμη όλα εκείνα τα ψυχικά και πνευματικά γνωρίσματα του Αθηναίου. απ. τα οποία πήγαζε η ισχύς και το μεγαλείο της πόλης.